

ЧАС ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПЕРЕБІГУ В МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Оксана ГУМЕНЮК

Copyright © 2005

*Минуле є невидимим злом,
що добре пояснюється теорією:
кожен мудрий заднім числом,
коли подія стає історією*

(Анатолій Фурман)

Постановка суспільної проблеми. Час, як відомо, з одного боку, є філософською категорією чи однією із форм існування матерії, а з іншого – присутній у бутті індивіда, оточує його і навіть змінює життя. Отож поза часом і без нього неможливо уявити будь-яку діяльність чи психічну активність людини. Крім того, природу суб'єктивно пережитого часу не можна зрозуміти також і поза самим індивідом. Тому дослідники суб'єктивного часу приходять до висновку, що він пов'язаний із часом у психіці людини. Натомість поділ часу на “минуле, теперішнє, майбутнє” [16] і “вічне” [14] існує для неї у вигляді безпосередньо пережитої тривалості теперішнього, тобто у форматі відповідної життєвої реальності. Відтак час – це потаємний ключ до розуміння психодуховної природи людини загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Час у психології обґрунтовували чи продовжують досліджувати такі вчені як П. Фресс [13], І.П. Павлов, Д.Г. Елькін [17], С.Л. Рубінштейн [11], Б.Й. Цуканов [16], Є.І. Головаха і А.А. Кронік [4], В.П. Зінченко [6] та

інші вчені. Мислителі розмежовують час на *фізичний і психічний, об'єктивний і суб'єктивний, безпосередній та опосередкований*. Ці різновиди часу детально аналізуються у психології і є важливим чинником відображувально-поведінкових відносин особи із її актуальним та потенційним буттям.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. У процесі теоретизування аналізується власне час у суспільному житті людини та у форматі протікання модульно-розвивального навчального циклу освітньої діяльності. Зокрема, доводиться, що учасники інноваційних взаємин оперують й оволодівають знаннями, вміннями, нормами, цінностями завдяки часовій організації психіки, яка функціонує у процесі безпосередньо й опосередковано пережитого часу. Останній відбувається у потоці переходів від вічного (осягнення духовного) до майбутнього (здійснення освітніх вчинкових дій) через теперішнє (процес нормонаслідування та ситуативної соціалізації) у минуле (досвід оволодіння знаннями і вміннями, спілкування та життєзреалізування).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Під час психологічного аналізу коротко висвітлюється ретроспективний погляд на проблему пізнання часу в житті людини, його роль у сьогоденні та значення у модульно-розвивальному навчальному процесі. У зв'язку з цим у роботі обґрунтовується ідея суб'єктивного уможливлення такого функціонування безпосередньо та опосередковано пережитого часу у циклічному процесі модульно-розвивальної освітньої взаємодії, коли останній, на протигагу перебігу фізичного часу, здійснюється у потоці психодуховних переходів від вічного до майбутнього через теперішнє у минуле.

Ключові слова: *опосередковано і безпосередньо пережитий час, минуле, теперішнє, майбутнє і вічне, модульно-розвивальна система, сфери змістового модуля, навчальний модуль як реальна розвивальна взаємодія у просторі-часі.*

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Кожна земна людина знає, що таке годинник, котрий має години, хвилини, секунди тощо. Крім того, в усіх на роботі є настінний і настільний календарі, а у ВНЗ, гімназії, школі, садочку – розклад занять. Також відомо, що існує чотири пори року, а рік складається із 12 місяців. Тому кожен має уявлення про час. Але ніхто не дасть відповідь на те, якої він форми, який на дотик, смак, вигляд, запах тощо. Водночас час характеризують як “добрий” чи “поганий”, аналізують його наявність через різноманітні події (наприклад, закінчення школи, народження дитини). Іншими словами, люди сприймають його *опосередковано*, тобто за допомогою чогось.

Сучасні люди уявляють історичний час у часовій послідовності й вважають, що так було завжди. Коли намалюємо на аркуші паперу стрічку і позначимо на ній різні життєві дати, то помітимо, що одні відбулися пізніше, інші – після

них. На ній можна позначити, наприклад, дні народження батьків, бабусі й дідуся, чи дні перемоги України над фашизмом, проголошення незалежності, прийняття Конституції тощо. Стрічка часу нагадує лінійку з підписаними датами. Але лінійка, як відомо, має початок, тобто “нуль”. Схоже на те, що давні слов'яни рахували роки, століття від створення світу загалом. Пізніше початком вважають час від народження Ісуса Христа, який називають “нашою ерою”. А той, що минув до його народження – “до нашої ери”. Якщо зобразити ці часи на стрічці, то побачимо, що I ст. до н. е. і I ст. н. е. знаходяться близько до точки “нуль”. Остання є своєрідним місточком між минулим, теперішнім, майбутнім і вічним. Це пояснює той факт, що опосередковане сприйняття часу виникає у нашій свідомості передусім через різноманітні події.

Стародавні люди сприймали час повільніше, оскільки вони нікуди не поспішали, а орієнтувалися в основному за сонцем. З цього приводу влучно висловився О. Пушкін у поемі “Руслан і Людмила”:

*Не скоро їли предки наші,
Не скоро рухались кругом
Ковші, великі срібні чаші
З киплячим пивом та вином.*

У наш час кожен поспішає, тому що переживає, щоб не запізнитися на лекцію, маршрутку чи у садочок. Символом сьогоденної взаємодії є годинник. Теперішня народна приказка стверджує: “Час – це гроші!” А наші предки не те, що не спішили, а ще й глибоко вірили у прикмети. Зокрема, першу половину дня, коли сонце піднімалося на небі, вважали сприятливим часом для виконання різної роботи (садівництва, закладання хати тощо). Люди пояснювали це так: якщо воно йде вгору, то так само ітимуть справи на краще й у них. Тому цей час характеризували як “добрий”, “світлий”. Сприятливий час пов'язували з молодим місяцем. На “молодик” стригли волосся, щоб росло, закладали нову хату тощо.

Вірили, що як місяць ростиме, так і людині прибуватиме щастя, здоров'я, успіх. Але, крім того, кожен знав, що не можна ще й клясти іншим, бо прокляття з часом повертається бумерангом. Не дивно, що народ склав багато прислів'їв не лише про добру, а й про лиху годину. Наприклад: “У добрий час сказати, в лихий – змовчати”; “От лиха година!”; “В добрий час почати!”. Людина, котра розпочинала будувати хату, завжди говорила: “Допоможи, Боже, добре почати і добре скінчити, в добру годину, в добру хвилину!”.

Давні люди уявляли час як щось непорушне, застигле. Сприймали його як такий, що існує зараз, тобто теперішній. Але останній взаємопов'язаний із минулим, майбутнім і вічним, котрі незримо присутні у теперішньому. Про *вічність* як часову властивість пишеться й у Біблії [3, с. 744, 745]:

*Усе Бог прегарним зробив свого часу,
І вічність поклав їм у серце...*

Я знаю, що все, що Бог робить,

Воно зостанеться навіки, –

До того не можна нічого додати, –

І з того не можна нічого відняти...

Разом з тим можна сказати, що коли людина робить добру, святу справу, вкладаючи у неї душу, то вона освячується Божим духом і долучається до вічного у земному *просторі-часі*. Адже “нема чоловікові кращого, як ділами своїми радіти, бо це доля його!” [Там само, с. 745].

Одним із шляхів такого дотичного входження людини у вічність є теоретичний світ сучасної науки, або *всесвіт* ідеальних сутностей. Так, В.П. Зінченко, обстоюючи об'єктивність ідей, смислів, цінностей, афектів, підтримує погляди Парменіда з Елеї, згідно з якими “все, що має реальне буття, – все, що реально є, – має бути *вічним і незмінним*; до того ж таке реальне буття не може бути розкрите з допомогою відчуттів” [7, с. 6]. А відтак “те, що залишається після анулювання відчуттів, є сфера абстракцій

– незмінних і вічних істин, котрі доступні лише розуму...” [Там само]. Тому справжній науковець, – на переконання А.В. Фурмана, – не лише організовує певні комунікативні зв'язки між цими світами реального (матеріального) і дійсного (ідеального), “буденно поєднує мислєдіяльність і чисте мислення, а ще й *збагачує і творить світ ідеальних сутностей* й у такий спосіб розвиває **всесвіт науки** з його могутніми засобами аналізу неявиких, невидимих і навіть неможливих законів наскрізь утаємниченої безодні-реальності” [14, с. 4].

Стародавні люди вважали, що було п'ять віків, у які жили різні покоління: золотий, срібний, мідний, вік героїв та залізний. Ми живемо у залізному віці. На переконання нащадків – це найгірша епоха, оскільки люди працюють без відпочинку, їх обсіли хвороби, турботи і горе, а у Всесвіті панує зло і насильство. Цей вік є залізним, тому що всі знаряддя праці, якими користуються люди, – залізни. Звідси найкращий – це золотий вік.

А ось сучасні вчені уявляють, що життя людей поділене на чотири етапи: початок, період розквіту, занепад і кінець. Зазначена кватерність наявна, мабуть, і в усіх сферах людської взаємодії, “бо для кожної справи є час...” [Там само, с. 745]. З цього приводу варто згадати знову слова із Біблії [Там само, с. 744].

На все свій час.

На все свій час,

І година своя кожній справі під небом:

Час родитись і час помирати,

Час садити і час виривати посаджене,

Час вбивати і час лікувати,

Час руйнувати і час будувати,

Час плакати і час сміятись,

Час ридати і час танцювати,

*Час розкидати каміння і час каміння
громадити...*

Час мовчати і час говорити,

Час кохати і час ненавидіти,

Час війни й час миру!..

Варто зауважити, що у різних культурах люди визначають образ Я (пізна-

вальне самоуявлення) у часі по-різному. У західному суспільстві існує тенденція орієнтувати власне життя на майбутнє; тому індивіди стурбовані своєю справою і здійснюють вчинки, котрі приносять їм славу. Але в Китаї – до комуністичної революції – орієнтація була на минуле. Вважалося, що людина – носій останнього, а наявність предків розглядалася як гарантія власного майбутнього. *В ай-вілікських ескімосів кожний розглядався як прояв його тангніка, тобто чогось близького душі. Він здатний залишити тіло, особливо вночі, і подорожувати. Коли людина вмирала, тангнік відділявся назавжди від неї. Але він проникав у тіло новонародженої дитини через запрошення членів сім'ї. Немовля називали іменем того, чиє тіло попередньо було домівкою тангніка. Якщо дві дитини народилися майже одночасно та отримали одне й те саме ім'я, то повинні змагатися, щоб довести, хто з них насправді отримав його* [10, с. 253, 254].

Після короткого дискурсу в історію обґрунтуємо час у контексті модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана [15]. Категорія часу в науці, як відомо, взаємопов'язана із іншою – **простором**, у пізнанні природи яких утвердились певні традиції наукового осмислення [1; 6; 8; 9; 13; 16; 17 та ін.]. І це цілком закономірно, адже “психічне формується у процесі відображення та інтеріоризації різних просторово-часових імперативів, що становлять змістову специфіку тих реальностей об'єктивного світу (предметних, соціальних, культурологічних тощо), з котрими вступає у взаємодію індивід під час свого людського становлення. Просторово-часова структура психічної організації особи, котра досягнула відповідного рівня розвитку, починає переломлювати через себе усі зовнішні впливи, а також здійснювати вплив на всі рівні її психічної регуляції діяльності і поведінки” [9, с. 22].

Плинність часу незримо присутня у соціально-психологічному просторі мо-

дульно-розвивальної взаємодії між учасниками навчання. Вона функціонує у їхній свідомості у вигляді *безпосередньо* пережитого виміру часу, котрий “закладений у механізмі власного (біологічного) годинника, хід якого визначає усі внутрішні зміни в організмі людини” [16, с. 24], а також *опосередкованого* часу. Останній переживається учнями чи студентами завдяки наявності інноваційних програмово-методичних засобів (“графсхеми, матриці навчальних модулів, освітні сценарії, розвивальні міні-підручники, освітні програми самореалізації” [15]) та різновидів змісту розвивальної взаємодії (“психолого-педагогічний, навчально-предметний, методично-засобовий, управлінсько-технологічний” [Там само]) й вважається, власне, суб'єктивним, особистісним, індивідуальнісним чи універсальним утворенням залежно від періодів модульно-розвивального циклу. Опосередковане ставлення до часу задане у вигляді понять [13; 16; 17], алгоритмів, концепцій і програмується через діяльно-вчинкове залучення до вітакультурного досвіду наступника нових знань, норм, цінностей та психодуховних форм, тобто шляхом його особистої різнобічної причетності до розвиткового функціонування у свідомості зазначених сфер змістового модуля в єдиному просторово-часовому потоці навчально-освітньої взаємодії від пошукової пізнавальної і соціальної активності до психосмислової і духовно-спонтанної.

Примітно, що соціально-психологічний простір існує як певна *об'єктивна* реальність, а час – безпосередньо й опосередковано переживається кожним завдяки внутрішньому біологічному годиннику і поетапному осмисленню сфер змістового модуля (відносно довершена гармонія знань, умінь, норм, цінностей та психодуховних станів) під час циклічного перебігу модульно-розвивального метапроцесу, тобто він постає як *суб'єктивна* дійсність. Водночас перший створює своєрідні умови, за яких відбува-

ється зміна певних форм активності учня (поведінка, діяльність, спілкування, вчинок), а другий – спричинює поперемінну актуалізацію основоположних “модусів суб’єктивності” [12] (суб’єкт, особистість, індивідуальність, універсум). Отож час – фундаментальна складова усієї відображувально-поведінкової взаємодії людини із навколишнім світом, а тому реально існує часова організація психіки, яка охоплює діапазон від відчуттів до особистості [1; 2; 4; 13; 16]. “Час, який переживається особою, лине. Про це людина дізнається із власного досвіду” [16, с. 5]. У зв’язку з цим і вітакультурний час не може обґрунтовуватися у модульно-розвивальному аспекті теоретизування поза образами суб’єктивної реальності.

Підкреслимо, що у свідомості паритетно налаштованих освітян відкривається плинність часу, котра переживається кожним у потоці переходів від вічного (духовність – пізнання – універсум) до майбутнього (цінності – вчинкові дії – індивідуальність) через теперішнє (норми – діяльність – особистість) у минуле (знання – поведінка – суб’єкт). Адже відкриті Б.Й. Цукановим властивості часу (плинність, незворотність, поділ на минуле, теперішнє і майбутнє) пізнаються людиною у безпосередній тривалості, яка переживається нею.

Суб’єктивне пережиття вітакультурного часу та його різновидів не узгоджується у психодуховному світі окремої особи із власним внутрішнім часом її організму, тому “виникає уявна незалежність суб’єктивного часу від “фізичного”, “об’єктивного” [16, с. 28]. Завдяки “зворотному рухові” індивідуального часу в свідомості учня чи студента існує “стрілка суб’єктивного часу”, яка вказує на його плинність із майбутнього через теперішнє в минуле [Там само]. На ній теперішнє посідає особливе місце, яке С.Л. Рубінштейн назвав “природною відправною точкою” [11]. Винятково важливу роль у становленні людини як

одухотвореного богоподібного творіння відіграє *вічне*, котре задає, хоча й недосяжну систему координат земного життя, все ж не менш об’єктивне в ідейно-мисленевому просторі субстанціювання. Саме завдяки вічному кожна соціально зріла особа у вітакультурному форматі свого *акме* має шанс суб’єктивно відштовхуватися не від потенційно можливого чи імовірно досяжного майбутнього, а від неможливого, недосяжного, непізнаного, а відтак поза просторового і позачасового, тобто такого, що немає ані простору, ані часу.

У нашому випадку процес нормування (плани, проекти, алгоритми, інструкції тощо), тобто теперішнє – це певна відправна точка чи своєрідний місточок на “стрілці суб’єктивного часу” кожного. Саме від неї учасники паритетних взаємин, проживаючи модульно-розвивальний цикл як свою усвідомлену причетність до світу, прямують у певній тривалості від пізнання свого Я-духовного (вічне), Я-вчинкового (майбутнє) через Я-нормативне (теперішнє) до Я-інформаційного (минуле), які осмислюються, осягаються й когнітивно фіксуються у динамічній системі ставлень до теперішнього.

Отже, коли під час інноваційного навчання учасник взаємостосунків досягне розвиткових вершин Я-духовного, то повно осмислить і внутрішньо прийме *момент самотворення* власних духовних інтенцій, цінностей, норм і знань. Іншими словами, лише тоді, коли він стане універсумом, то глибоко усвідомить себе і як індивідуальність, і як особистість, і як суб’єкта. І все ж своєрідним місточком між небуттям і вічністю чи “відправною точкою” до вдосконалення на “стрілці суб’єктивного часу” є саме теперішнє, що символізує здійснення кожним передбаченого модульно-розвивальним циклом *освітнього нормо- і смислотворення* (не тільки створення проектів, алгоритмів, планів та інших засобів соціальних взаємин, а й самодобування вартісних орієн-

тирів-ідеалів, ідей, оцінок, переконань тощо), котре дає змогу досягнути та прийняти власне самоствердження в конкретній соціальній ситуації життєздійснення за принципом “тут – тепер – повно”. Це означає, що *вічне суголосне духовності-творчості, майбутнє – еталону моральності, теперішнє – соціальності, а минуле – розумності*.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. *Минуле* як згусток невидимого зла-добра присутнє у поведінці будь-якої людини, оскільки кожен колись помилявся у своїх вчинкових діях, ставленнях до інших і себе, у процесі оцінювання та розуміння життєвих колізій. А минуле, тобто те, що було чи відбулося, виправити неможливо, хіба що можна відкорегувати у теперішньому його відбитку ті чи інші наслідки відповідно до вимог ситуації чи події; водночас не варто сподіватися лише на *майбутнє*, тому що воно непередбачуване: “*Користуйся днем (сьогоднішнім) – стверджує Гораций, – найменше довіряй майбутньому*”.

2. Сприйняття часу стародавніми людьми відбувалося повільніше, оскільки вони загалом не поспішали, організовували своє життя відповідно до природних прикмет (за сонцем, місяцем тощо), а також уявляли його як щось непо-рушне, себто таке, що існує зараз, нині; сучасні люди, навпаки, відчувають постійну нестачу часу, знають і добре розуміють, що він наявний тепер, був колись й існуватиме завжди.

3. Учасники модульно-розвивального навчання переживають час *безпосередньо* (як і кожна земна особа) завдяки дії

механізму власного біологічного годинника (лине від минулого через теперішнє у майбутнє) й водночас *опосередковано*, головню шляхом входження у потік освітніх переходів від вічного до майбутнього через теперішнє у минуле.

4. У контексті цього теоретизування подальший пошук доречно спрямувати на детальніший аналіз властивостей часу – плинність, незворотність, а також конкретніше обґрунтувати вічність як певну систему координат земного буття.

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 31–37.

2. Афаньев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.

3. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту / Переклад проф. Івана Огієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.

4. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984. – 207 с.

5. Гуменюк О.Є. Простір і час як сутнісні параметри психокультурного оргвпливу // Вісник Одеського національного університету. – 2002. – Т.7. – Вип. 3. Психологія. – С. 12–22.

6. Зинченко В.П. Время – действующее лицо // Вопросы психологии. – 2001. – №6. – С. 36–54.

7. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 3–17.

8. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.

9. Ковалев Г.А. О системе психологического воздействия // Психология воздействия (проблемы теории и практики). – М.: АПН СССР, 1989. – С. 4–43.

10. Психология самосознания. – Самара: БАХРАХ-М, 2000. – 672 с.

11. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.

12. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

13. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П. Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. – М.: Прогресс, 1978. – Вип. 6. – С. 88–130.

14. Фурман А. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем // Інститут експериментальних систем освіти: Інформаційний бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 4–7.

15. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

16. Цуканов Б.И. Время в психике человека. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.

17. Элькин Д.Г. Восприятие времени. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 212 с.

Надійшла до редакції 9.03.2005.